

GLIGOR STANOJEVIĆ, JUGOSLOVENSKE ZEMLJE U MLETAČKO-TURSKIM RATOVI MA XVI-XVIII VIJEKA, Istorijski institut u Beogradu, knj. 14, Beograd 1970, 496.

Knjigu pod tim naslovom — koje sadržaj obrađuje povijest Dalmacije, Boke Kotorske, južne Hercegovine i Crne Gore — pisac je završio na početku 1965. Pri tom se poslužio literaturom do 1963. i građom iz arhiva u Veneciji, Dubrovniku i Zadru. Tekst je ovako podijeljen:

Predgovor (3—9); Mletačko-turski rat 1499—1502 (11—31); Politička kriza Italije i tragedija Dalmacije (32—51); Drugi mletačko-turski rat 1537—39 (52—69); Stabilizovanje mletačko-turskih odnosa u Dalmaciji (70—76); Kiparski rat (1570—73), 77—92; Oporavljanje Dalmacije poslije rata (93—101); Zauzeće Klisa (102—116); Velika zavjera (117—167); Učvršćivanje privrednih i etničkih veza Dalmacije i Boke Kotorske sa zaleđem (168—185); Početak oslobodilačke borbe (186—197); Kandijski rat (1645—69), 198—300; Kratak predah (301—311); Morejski rat (312—426); Veliki preokret (427—441); Posljednja saradnja (442—457); Političke promjene Požarevačkoga mira za oslobodilačku borbu naših naroda (458—464); Zaključak (465—472); Résumé (473—482); Popis ličnosti (483—488) i Popis geografskih imena (489—495).

Knjiga je napisana kao kronika u dijelu gdje je pisac preuzimao svoje stare tekstove ili gdje se služio novom arhivskom građom, a esejistički gdje je izvodio zaključke, davao ocjene, protkivao njima činjenice i provodio svoju misaonu shemu. Kako piscu izvođenje sintetskih zaključaka i ocjena nije osobito jaka strana, to u tom dijelu ima slabosti. Na sve se ne bih osvrtao, a druge ću svoje primjedbe pokušati okupiti po smislu.

Moram istaknuti da faktografski dio knjige daje pozornu čitatelju obilje podataka o zbivanjima u ratnim i međuratnim razdobljima (gospodarske prilike, osobito trgovanje, vojne operacije, posljedice ratovanja, mirovni ugovori i razgraničenja, migracije, migracijska politika, životne prilike prebjega, način njihova ratovanja itd.). Pri tom, doduše, pisac je ponekad popustio u izobilju građe, pa je uvrstio i neke pojedinosti kojih u takvom djelu nije trebalo biti. Također nije našao mjeru između prostora koji je dao Dalmaciji i prostora za Boku Kotorsku i Crnu Goru. Potonji je znatno veći i potanko razrađen, dok je prvi zgusnut i dat u pregledu i to zbog prije objavljenih piščevih radova. Takav način ipak narušava kompozicijski sklad knjige.

Već u predgovoru pisac postavlja problem istraživanja snage »našeg naroda« s pomoću koje je on očuvao svoju individualnost pod Turcima, izdržao u neravnopravnoj borbi i »napokon u prvom srpskom ustanku udario temelje slobode i nezavisnosti« (3). Pisac nas tako uvodi u traženje smisla triju stoljeća povijesti. U predgovoru kaže i to da su »naši narodi« smatrali borbu protiv Turaka oslobodilačkom i ocjenjuje da je to »objektivno bilo tačno sve do prvog srpskog ustanka« (6). Na tom putu on potkraj teksta konstatira da je trostoljetna borba »naših naroda protiv Turaka« završila »samostalnom nacionalno-socijalnom revolucijom«, koja je »onaj kvalitativni skok od kojeg počinje stvaranje srpske države i formiranje srpske nacije« (464), te na samom kraju — istaknuvši prinesene žrtve i podnesene muke — piše: »Samo narod koji je prošao kroz jednu mnogovjekovnu i surovu borbu protiv osvajača, mogao je onako smjelo ustati na Turke u prvom srpskom ustanku i udariti temelje svoje slobode i nezavisnosti. Stvaranjem nacionalnih država u Crnoj Gori i Srbiji nastaje novo doba oslobodilačke borbe naših naroda. Od kraja XVIII i početka XIX vijeka Crna Gora i Srbija postaju žarište nacionalno-revolucionarne borbe svih jugoslovenskih naroda« (472).

Takav slijed misli nužno upućuje na zaključak da pisac čitav smisao novovjekovne povijesti južnoslavenskih naroda vidi u nacionalno-socijalnoj revoluciji srpskog naroda na početku XIX stoljeća, koja zatim postaje dominantna sastavnica

povijesti tih naroda. Ako je to tako, a sve na to upućuje, onda je pisac previdio povijesni razvitak drugih južnoslavenskih naroda, zanemario njihovu ulogu u protururskoj borbi i revolucionarnom preoblikovanju njihova zajedničkog prostora. Uz to on ostavlja otvorenim pitanje značaja borbe protiv Turaka nakon prvoga srpskog ustanka, jer po njegovu pisanju ona onda više nije bila »objektivno« oslobodilačka.

Primjećuje se da pisac upotrebljava izričaje »naš narod« i »naši narodi«. Mislio sam u početku da pod »našim narodom« misli na srpski narod, ali sam poslije zamijetio da on taj pojam zapravo neoprezno upotrebljuje i u tom značenju i u značenju južnoslavenskog pučanstva na određenom prostoru, a da pod »našim narodima« misli uglavnom na hrvatsko i srpsko pučanstvo. Pri tom u srpski narod dosljedno ubraja Crnogorce, dok mu je Crna Gora srpska zemlja ili država (npr. 5 i 465). Takva nesustavna upotreba izričaja »naš narod« i »naši narodi« zbnunjuje, nepotrebno otežava čitanje, zavodi na krive zaključke o piščevu gledištu, dok je po sebi neprecizna i stoga znanstveno loša. Kako se njima pisac služi i u dvije susjedne rečenice (6), to ukazuje i na proizvoljnost upotrebe, a ne samo na njegov jezični i stilistički osjećaj.

Pisac je dotaknuo veoma zanimljivo pitanje migracija u XVI-XVIII stoljeću. Kako je to pitanje doista znamenito i kako su posljedice migracija važne za noviju povijest i hrvatskog i srpskog naroda, to sam sa zanimanjem pratio podatke o seobama, bježanju preko granice i migracijskoj mletačko-turskoj politici.

Pisac misli da je dolazak Turaka na Balkan prouzrokovao »takva etnička pomjeranja kakva se ne pamte od velike seobe naroda« (465), što je s obzirom na pokrenute mase i osobito na rezultate svakako neadekvatna usporedba, ako i zaboravimo npr. germansku kolonizaciju i germanizaciju na sjevernoevropskom području ili prodiranje Mađara u Panoniju. No, da ukratko sumiram piščeve rezultate.

Konstatiravši da je u ratu 1499—1502. »započelo raseljavanje starosjedilačkog hrvatskog stanovništva u Dalmaciji iz kolijevke hrvatske države i naseljivanje novim življem, mahom turskih podanika, koji bježe ispod njihove vlasti« (31), te: »Turke, kao sjenka prate martolozi i ostali pljačkaši, sve pravoslavne vjere. U oblasti gdje je bila kolijevka hrvatske države, Turci naseljavaju Srbe« (47), pisac govori o bježanju Hrvata za ratova u gradove, na otoke ili u Italiju (62, 80), o turskom odvođenju roblja (42; 1509—24. oko 10.000 ljudi), o prvoj seobi s turskog tla na mletačko tlo za rata 1537—39 (62; čemu pisac ne zna uzroka), zatim o seobi za ciparskog rata i nakon njega (86 i 96; pri tom prema N. Milašu, Spisi o istoriji pravoslavne crkve, Zadar 1894, tvrdi da je 1575. od 50.656 st. u Dalmaciji i Boki kotorskoj bilo više od 13.000 pravoslavnih). Istaknuvši mletački duka o slobodi vjeroispovijesti od 1578 (poslije potvrđivan) kao poticaj naseljivanju pravoslavnih martolozna na početku XVII st. (172) kaže da su se oni ubrzo u Dalmaciji učvrstili, iako osim apsolutnih brojaka o stanovništvu (173) ne donosi druge podatke. Migraciju za kandijskog rata — iako donosi samo fragmentarne podatke i općenite fraze — ocjenjuje kao jednu od najvećih u povijesti naših naroda (268) i daje joj veliko povijesno značenje (283). Govoreći potanje o seobama kaže da su doseljenici »šizmatiči« (267), pa se po tom može zaključiti da je svih 8000 doseljenika — koliko on zaključuje da ih je najzad u Dalmaciji ostalo (268) — bilo pravoslavne vjeroispovijesti (usp. i 269), što ne može biti točno jer na str. 267 i sam ističe ulogu fratara u seobama. Migracije su, prema njemu, bile »više izraz nezadovoljstva prema Turcima nego prijateljstva prema Mlečanima«, pod kojima doseljenici nisu stekli slobodu, ali su se za njih odlučili kao za manje pogibeljna neprijatelja (283 i 290). Za seobu iz Bosne i Hercegovine u Dalmaciju za morejskog rata tvrdi da je bila najmasovnija u tom smjeru (398) i da je tada — pod utjecajem i svećenstva,

osobito franjevac — prešlo, po mletačkim podacima, 25.000 ljudi (399), tj. da je gotovo sve kršćansko pučanstvo zapadne Bosne i dobar dio Hercegovaca prešao u Dalmaciju (420).

Misleći kako su prebjeci (uskoci, morlaci) »jedinstvena masa« katolika i pravoslavni — koje dijeli samo religija (u idućoj rečenici kaže da ih vjerska pripadnost ne razdvaja!?) — koji još nisu formirani kao hrvatska i srpska nacija, pisac ističe njihovu povezanost, trpeljivost, »jedinstvo hrvatskog i srpskog naroda iskovanu u zajedničkoj oslobodilačkoj borbi protiv Turaka«, te tome pripisuje što Dalmacija u XIX st. »postaje pobornik bratstva i jedinstva Hrvata i Srba i nosilac jugoslovenske ideje« (404 i 422).

Prateći tu svoju misao o narodnom jedinstvu Hrvata i Srba, stapajući i miješajući stoljeća i moderne sintagme, pisac inzistira na »našem etničkom prostoru« (5), na — ne samo gospodarskoj nego i etničkoj cjelini Dalmacije i Boke Kotorske s njihovim zaleđem. Npr.: »Pod mletačkom vlašću živio je isti narod kao i pod Turcima. To je bio odlučujući faktor uzajamnog razumijevanja i stapanja kako u Dalmaciji, tako i u Boki Kotorskoj« (196); »Crnogorsko primorje činilo je nerazrušivu etničku i privrednu cjelinu sa svojim zaleđem Crnom Gorom i Hercegovinom« (201; usp. i 298); migriranjem za kandijskog rata »etnički su se jače vezale« Bosna i Dalmacija (293); u ratu se borio »narod dvije susjedne pokrajine nastanjene istim etničkim elementom« (295); »jedan narod« je na mletačko-turskoj granici (306); »Doseljavanjem uskoka u Dalmaciju i Hercegovaca i Crnogoraca u Boku učvršćeno je narodno jedinstvo našeg primorja sa zaleđem« (420); seobe u Istru, među kojima napose ističe crnogorske, ojačale su »naš etnički element« (269).

Mislim da ne treba upozoriti koliko je takvo pisanje neprecizno i po tome neznanstveno, a koliko bi temeljita analiza seoba i pokušaja ne etničke unifikacije nego diferencijacije pomogla rasvjetljivanju bitnih problema u kasnijem procesu konstituiranja modernih nacija — i hrvatske i srpske. Kako pisac nije sredio selidbene podatke ni po kojem kriteriju, nego su oni ostali razasuti po poglavljima, to zanimljivo pitanje ostaje nerazrađeno i predmetom neke buduće studije.

S obzirom na takvu, gotovo bi se moglo kazati, idealnu sliku, pisac je bio dužan da pobliže i dokumentirano kaže na što je mislio kad je pisao o »bolnom dodiru Srba i Hrvata u ovom kraju« (46), za što je optužio katoličko svećenstvo, a zatim i o nastajanju i djelovanju »vjerske isključivosti«, »koju su nametnuli Turci kao nacionalni i klasni neprijatelj« (313) i u kojoj se »vjekovima živjelo« (436—7). Usklađivanje tih misli u shvatljivu, dokumentarnu, pa i od oprečnih elemenata sastavljenu cjelinu dužnost je pisca u takvom kontekstu.

Izravno na seobe vezuje se sudjelovanje prebjega u protuturskim ratovima, graničnim pljačkaškim pohodima i razbojstvima. Svjestan da se, kako ga on zove, »pljačkaško-viteško shvatanje života« formira od početka XVI st. u društvu što daje junake kojima »humanost nikada nije bila osobina« (36), svjestan da je četovanje često teško odvojiti od razbojništva (461), pisac je ipak podlegao snazi pučko-epske predaje i predimenzioniranoga kulta uskoka i hajduka (usp. 186 i 224). On se zanosi morlačkom nepokornosti, junaštvom, »herojskim fatalizmom«, »superiornim stavom prema životu«, ističe njihovu nadu u ljepšu budućnost (403), kaže da u četovanju »ima nečeg od onog poznatog srednjovjekovnog viteštva — da za sve ono što se ne može nabaviti oružjem ne vrijedi prolijevati znoj. To nije sitni zastrašeni lopov koji kao kurjak u mrkloj noći uskače u tor i grabi ovcu, nego borac koji s puškom u ruci, u pravoj plemenskoj ratničkoj formaciji, ide u pohod na plijen. On otima da se zna, da istorija ne zaboravi«. (461) Ili: »Četovanje nije običan grabež, nego duboka unutrašnja potreba i visoka borbena svijest protiv

krvnog neprijatelja«. (462) Pisac dalje ističe: »Trovjekovna borba naših naroda protiv Turaka ispunjena je najvećim junaštvom koje se može zamisliti. Neki podvizi prevazilaze čak i maštu«, ili: »Čojstvo i junaštvo su najveći etički principi do kojih se vinuo naš čovjek.« Pri tom onda daje martološtvu kao savezništvu s Turcima značenje »prve borbene škole našeg naroda« i nastavlja: »Sa Turcima smo počeli da se učimo junaštvu u ropstvu i brzo ih prevazišli. Ta srpsko-turska simbioza počinje da nestaje od sredine XVI vijeka. Od tada počinje formiranje našeg dinarskog čovjeka«. (465) Taj, pak, dinarski tip obuhvaća pripadnike svih triju vjeroispovijesti, označuje težnju za slobodom, to je zapravo »vlah ili morlak, stočar koji je cementirao jedinstvo Srba i Hrvata« (470). Tumačenje geneze takvog shvaćanje života pisac ovako prezentira: Turci su donijeli shvaćanje da robljenje i ubijanje u susjednoj kršćanskoj zemlji nije zločin, to postaje praksa i u njihovoj zemlji; od toga do shvaćanja »da pljačka nije zločin ima samo jedan korak«, a »naš narod koji je zajedno s Turcima počeo da pljačka prihvatio je to shvaćanje« i »to je razvojna linija onog grabeža i ubijanja kojim obiluje naša istorija« (471)!

Osvrćući se na pučku epsku poeziju on kaže da je ona »istorija junačkih podviga u desetercu«, »svijest o biću našeg naroda«, da je »narodna pjesma, pored vjere i tradicije, čvrsto objedinjavala narod u jednu cjelinu«, a širila se od Jadranskoga mora do Save i Dunava. Najposlije tvrdi da je »vječni epski heroizam« stvorio »sve najveće i najljepše u našoj istoriji« (472)!

Pojedinačno ističe da su u junaštvu prednjačili Crnogorci (465), ali ubrzo kaže da su uskoci »najveći junaci u istoriji naših naroda« (467). On dapače tvrdi da je njihova pojava na Jadranu događaj od evropskog značenja (75), da su svijet zadivili svojim junaštvom (76), te da se od njihove pojave u Dalmaciji »počinje da formira jedan surovi, osvetnički, plahoviti i svirep čovjek, spreman na najveće žrtve i podvige« (467). Općenitije za Dalmaciju kaže da je ona pola stoljeća (u XVII st.) dala više »u borbi protiv Turaka nego svi jugoslovenski narodi zajedno do kraja XVII vijeka«, te da je to bila »epopeja kakvu više ne srijećemo u našoj istoriji do prvog srpskog ustanka« (470).

Mislim da analiza tih misli prelazi okvire historiografske kritike. Zbog toga bih se omeđio na konstataciju da takvo, u biti slabašno, sociologiziranje i psihologiziranje ide putem zastarjelih romantičarskih shvaćanja, nekritičkom crtom neprimjerena oduševljavanja samo jednim dijelom povijesti južnoslavenskih naroda, te da je po tome primjer uskoga shvaćanja povijesti, koje — pod dojmom predmeta i pripadne građe — zanemaruje kompleksan historiografski pristup toj socijalnoj skupini, zanemaruje složenost cijeloga povijesnog razvitka u tri stoljeća hrvatskog i srpskog naroda, koji se manifestirao u najrazličitijim oblicima gospodarstva, društva, državnosti, civiliziranosti, pa i vojništva, a po načinu je interpretacije nehistorijski. Na žalost. Pri tom ne mislim da morlački fenomen treba opisati sa suprotnih pozicija, nego samo to da mu treba dati pravo mjesto u povijesti naših naroda, a osobito u Hrvatskoj, gdje je on tek dio ukupne prošlosti, za koji, doduše, nemamo specijalne studije, ali čiji se opseg i domašaj ipak mogu spoznati pregledom ikoje povijesti hrvatskog naroda, u kojoj bi se našlo mjesta, uostalom, i za iste takve junake s Vojne krajine.

Omiljena piščeva tvrdnja jest da su prebjezi bili »glavna udarna i odbrambena snaga Republike u Dalmaciji« (199), a trajno je njegovo potpuno negativno stajalište prema mletačkoj vojsci kao nesposobnoj, strašljivoj i nediscipliniranoj. On pače tvrdi da će od ciparskog rata »Dalmaciju braniti od Turaka naši narodi« (92), a da se pri tom nije zapitao zašto je onda bio potreban oslon na Veneciju. Uz to je zaboravio da je napisao i to da turski pritisak uvjetuje oslon na Veneciju i Austriju koje mogu pružiti pomoć (195), te da je »ispadanjem Venecije« iz protu-

turske borbe završila i »epska borba uskoka i hajduka«, jer je bez Venecije bila nemoguća, a što je opet »najveća zasluga i doprinos Venecije u borbi naših naroda protiv Turaka« (471). Sličnu nekontroliranost pokazao je i kad ocjenjuje nedisciplinirane mletačke vojnike, za koje olako tvrdi da ne znaju ni pušku nositi, a zatim odmah donosi riječi providura D. Dolfina da »disciplina sa plaćeničkom vojskom bila bi opasna sa morlacima« (310—311).

U protuslovlje će pisac pasti i kad govori kako je — bez obzira na teške prilike — »narod bio beskrajno odan Veneciji« i da su riječi G. Giustiniana u tom smislu »vjekovi potvrdili« (74). Onda pak u vezi s napadajem na Klis 1596. mirno kaže kako je taj događaj »potresao svu mletačku Dalmaciju«, da je »prikrivena mržnja prema Mlečanima prerasla u pravu pobunu«, a da je sudjelovanje mletačkih podanika u osvajanju Klisa »otkrilo nepopularnost Venecije u Dalmaciji« (111). Pri tom se oborio na utjecaj klera, čija je »drska« akcija »zatucano i vjerski isključivo seljaštvo Dalmacije« natjerala u klišku »avanturu« (115). Stao je tako na tadašnje mletačko stajalište, a na str. 108 napisao je da su »svi društveni slojevi u Dalmaciji pozdravili akciju protiv Turaka kao oslobodilačku borbu«. Usput, na str. 144 istaknuo je, s pravom, progresivnost pravoslavne crkve u oslobodilačkoj borbi.

Piscu nije nepoznato siromaštvo Dalmacije (npr. 73), snaga pa i područje Mletačke Republike, ali ipak kaže da je »bez Dalmacije nemoguće zamisliti moć i ugled Venecije kao evropske države«, jer da je ta pokrajina »bila od prvorazrednog značaja za cjelokupan privredni i politički život Republike« (466).

Diskusiji podliježe njegova tvrdnja da je Venecija »šttila interese pučana od osionog plemstva, nastojeći da uspostavljanjem ravnoteže između dva staleža ukloni njihove međusobne sukobe« (47). Pri tom nije uzeo u obzir otpor plemstva novoj vlasti zbog gubitka starih privilegija, iako je znao za prevarničke težnje nepouzdana plemstva, te za znatno bolje raspoloženje građanstva i puka prema Veneciji.

Pisac također govori o kupovini Dalmacije 1409—20 (5), o mletačkom davanju zemlje uz plaćanje desetine kao prihvaćanju »turskog feudalnog sistema« (403), o razornom djelovanju ratova na tursku i mletačku vlast (459; »autoritet vlasti više ne postoji«). Protuslovan je i u ocjenjivanju sudjelovanja prebjega u ratu 1714—18, uopćeno govori da je čitavo pučanstvo Boke Kotorske »postalo jedna hajdučka družina« (406). Pisac kaže da je dubrovačka »politička sredina« na početku XVII stoljeća »učmala« (142), drži da je »borba između Bosne i Dalmacije« za kandij-skog rata utjecala da se »od tada u Bosni počinje da učvršćuje separatizam turske feudalne klase« (225), a da se u ratu 1737—39. »zapaža jačanje onog bosanskog muslimanskog nacionalizma, što je objektivno vodilo separatizmu na istoj vjerskoj osnovi« (463). Dok u morlacima vidi nacionalno nekonstituiranu masu, on u Bosni u prvoj polovici XVIII st. nalazi baš muslimanski nacionalizam. Primjer pak potpuno protuslovnog pisanja nalazi se na str. 463, gdje u desetak redaka dva puta govori o aktivnom i masovnom sudjelovanju Srba u austrijskom ratu protiv Turaka i dva puta to demantira govoreći o neznatnom sudjelovanju.

Uz to našlo bi se još dosta manjih primjedaba, ali na tome neću inzistirati. Na kraju mislim, da nema cjelovite ocjene Venecije kao tuđe sile na našem tlu i kao negativnog faktora u kulturnom, političkom i gospodarskom razvoju na istočnojadranskoj obali, kao ni ocjene njezina sudjelovanja u protuturskim ratovima radi zaštite vlastitih interesa na cijelom mletačkom državnom i interesnom području, koje se nije ograničavalo samo na Jadransko more, a ne radi oslobodilačke borbe naših naroda. Ipak, vrijedi ponoviti da će knjiga svojim faktografskim dijelom korisno poslužiti.

Trpimir Macan

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA XXV—XXVI

1972—73

Redakcioni odbor:

IVAN KAMPUŠ
OLEG MANDIĆ
BERNARD STULLI
JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

Izdaje
Povijesno društvo Hrvatske
Zagreb